

A társadalmi terek újragondolásával város és vidékének egységéért. Erdei Ferenc 1945 utáni koncepciójának alakváltozásairól

Rethinking social space in furthering the integration of the city and its countryside: changes in Ferenc Erdei's concept after 1945

BOGNÁR BULCSU

BOGNÁR Bulcsu: habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Kommunikációtudományi Tanszék; 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.; bognar.bulcsu@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5169-9400>

KULCSSZAVAK: tér- és társadalomszerkezet; térszociológia; tanyás mezővárosi fejlődés; közigazgatási reform; szociográfia

ABSZTRAKT: A tanulmány Erdei Ferenc 1945 utáni munkásságának tér- és társadalom-koncepcióját vizsgálja úgy, hogy az elmélet változásának főbb csomópontjait is nyomon követi. Az értelmezés középpontjában az 1945-ös közigazgatási reformterv és az életművet záró *Város és vidéke* című szociográfia áll. Az elemzés azt vizsgálja, hogy Erdeinek a korábbi közigazgatás radikális átalakítását célzó felfogása milyen sajátos jegyekkel rendelkezik, és miképp kapcsolódik az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapuló korábbi országrendezési tervéhez. Másfelől azt értelmezi, hogy Erdei koncepciója milyen tér- és társadalomszerkezeti változásokat kíván elérni. A tanulmány kitér arra, hogy a létező szocializmus felülről végrehajtott reformjai milyen mozgásteret kínáltak a város és vidékének organikus kapcsolatát megvalósítani szándékozó elképzelés számára.

A tanulmány az alföldi tanyás mezővárosi modell bemutatása után az 1945-ös közigazgatási reformtervet vizsgálja, majd részletesebben foglalkozik ezen elképzelés társadalmi és politikai korlátaival. Emellett a *Város és vidéke* tér- és társadalomszerkezeti koncepcióját taglalja, s ennek során kitér az elképzelés társadalmi kontextusára is. Az írás Erdei és Bibó 1945-ös közigazgatási reformtervének kritikáját adja. Az elemzés amellett érvel, hogy az 1945-ös reformelképzelés az egész közigazgatás átalakításának sikerét az alföldi tanyás mezővárosi modellhez köti, és ekképpen egy helyi viszonyok között létrejövő társadalomfejlődést kíván ráerőltetni az összes többi, ettől a modelltől jelentősen különböző területre.

A tanulmány alapvető előrelépést lát Erdei *Város és vidéke* című munkájában. A paraszti tér- és társadalomszerkezetből építkező társadalmi reform már nem kizárólagosan az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapul, hanem minden esetben a lokális viszonyokból indul ki. Az írás ezen tér- és társadalomszerkezeti modell erőnyeit hangsúlyozza, utalva a térszociológiai irodalom belátásaira is.

Bulcsu BOGNÁR: *associate professor, Institute for Communication and Media Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pázmány Péter Catholic University; Mikszáth Kálmán tér 1., H-1088 Budapest, Hungary; bognar.bulcsu@btk.ppke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5169-9400>*

KEYWORDS: *spatial and social structure; spatial sociology; farm town development; public administration reform; sociography*

ABSTRACT: The study examines the concept of space and society in Ferenc Erdei's work after 1945 by highlighting main changes in the theory. The interpretation focuses on the 1945 Administrative Reform Plan and the sociography of The City and its Countryside (Város és vidéke), the concluding piece of his life's work. The analysis examines specific features of Erdei's concept and the ways they relate to his earlier country planning based on the model of farm towns in the Great Plain. It also interprets spatial and social structural changes that Erdei's concept aimed to achieve. The paper explores how top-down reforms of the socialist regime offered room for manoeuvre to implement the vision of an organic relationship between town and country.

Following the presentation of the farm town model of the Great Plain, the study examines the administrative reform plan of 1945, and discusses the social and political limitations of the idea. Furthermore, it reviews the spatial and social structure concept of The City and its Countryside along with the social context of the idea.

This paper takes a critical view on the 1945 administrative reform plan envisioned by Ferenc Erdei and István Bibó. It argues that the reform idea linked the successful transformation of the public administration system to the farm town model of the Great Plain. The study points out that the transformation of the spatial structure of society referring to the grassroots model of localities is a social development model forced on other significantly different sectors. The theory of social relations, the organic nature of spatial structure and local conditions thus aims at the realization of an ideological intention, a model designed to transcend the development of Western and Eastern society. However, in order to do so, it is itself coercive with other traditional areas as it wants to force them on another path of development without accepting their own development trajectories.

The study sees fundamental progress in Erdei's sociography, The City and its Countryside. Social reform deriving from the peasant spatial and social structure is no longer formulated in this work exclusively on the basis of the model of the farm towns of the Great Plain, but in all cases it starts from local conditions. The paper shows that what Erdei had in mind was a well-functioning center-periphery relationship. According to this, the center built from local conditions regularly receives feedback about local needs from below. On the other hand, this center is able to build relationships that go far beyond localities. As a result, a social organization built on localities is better able to adapt to external challenges. With the metaphor of the star system introduced at the beginning of the volume, Erdei classifies the whole country into a hierarchy of interdependent settlements, where the organic organization of the center and its region takes place at different system levels. The paper emphasizes the virtues of this spatial and social structural model, with reference to insights of the literature on spatial sociology.

Bevezető

Erdei Ferenc szociográfiai és szociológiai munkássága kétségtelenül nagy hatást gyakorolt társadalomtudományos gondolkodásunkra. A modern kori magyar társadalomfejlődésről szóló „kettős társadalom” koncepcióján (Erdei 1943a, 1976) túl azonban eredeti megközelítéssel állt elő a magyar közigazgatásra vonatkozóan is, amikor a központi hely és vonzáskörzetének kapcsolatára fókuszáló felfogást dolgozott ki. Ez az elképzelés először az 1945-ös közigazgatási reformtervekben fogalmazódott meg, majd a kommunista hatalomátvétel után lekerült a napirendről. Erdei az időközben megváltozott politikai helyzetre is reagálva, csak az életművét záró munkájában, a *Város és vidéke* nagyszabású szociográfiájában (Erdei 1971) bontja ki részletesebben értelmezését. Noha könyvében elsősorban Szeged és vonzáskörzetének társadalmi viszonyait taglalja, az elemzés mégis annak a reformelképzelésének összefoglalója, amely a társadalmi terek újragondolásával igyekszik a társadalom sikeresebb integrációját megvalósítani.

Ez a tanulmány Erdeinek a *Város és vidéké*ben kifejtett tér- és társadalomkoncepcióját vizsgálja úgy, hogy az elmélet változásának főbb csomópontjait is nyomon követi. Ennek során arra keresi a választ, hogy Erdeinek a korábbi közigazgatási rendszer radikális megváltoztatását célzó felfogása milyen sajátos jegyekkel rendelkezik, és miképp kapcsolódik az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapuló korábbi országrendezési tervéhez. Ezen túl pedig azt kutatja, hogy a létező szocializmus felülről végrehajtott reformjai milyen mozgásteret kínáltak a város és vidékének organikus kapcsolatát megvalósítani szándékozó elképzelés számára. Emellett az írás azzal foglalkozik, hogy Erdei közigazgatási reformja milyen módon kívánta a társadalmi egyenlőtlenségeket orvosolni, és hogyan igyekezett a paraszti társadalom évszázadok óta kondicionált lemaradását felszámolni.

Erdei felfogásának forrásai – az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés

Már Bibó István is rámutatott arra, hogy Erdei településrendezési tervének forrása a harmincas évek végének szociográfiai munkásságában található (Bibó 1940, 1973). Erdei ekkor írja le az alföldi tanyás mezővárosok sajátos településszerkezetét, ahol a külső szálláshelyek (a tanyák) és a városi lakhely kettős rendszere biztosítja a központi terület és környékének organikus összeszerveződését. A *Magyar város* monográfiában (Erdei 1939), illetve a negyvenes évek szociográfiai műveiben (Erdei 1940, 1941, 1942) kifejtett koncepció ennek a kettős szállásrendszernek a kitüntetett szerepét abban látja, hogy a külterületi termelést végzők a városi szálláshelynek köszönhetően nem szakadnak el a központ magasabb kultúráját és élénk társadalmi érintkezést biztosító világától. Ennek következtében a tanyás mezővárosi társadalomfejlődésben nem öröklődnek tovább a központi területen és a periférián élők közötti társadalmi egyenlőtlenségek, hiszen egyaránt részesülnek a centrum által kínált előnyökből. Erdei ebben a modellben az autentikus kelet-közép-európai lét manifesztációját látta, és ezért alkalmasnak találta arra, hogy a nyugat-európai társadalomfejlődést is meghaladó módon fűzze egységbe a központi terület és vonzáskörzete népességét.¹

Ez magyarázza azt, hogy a negyvenes évek elejének faluszociográfiájában nem csupán ennek a társadalomfejlődésnek az előnyeit rajzolta meg, hanem olyan radikális reformelképzelést fogalmazott meg, amelyben az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kívánta a magyar közigazgatást átalakítani. Ekképpen Erdei közigazgatási reformtervezete nem egyszerűen az állami adminisztrációt kívánta sikeresebbé tenni, elképzelése ugyanis egy olyan átfogó vízió nevében fogant, amely a társadalom lényeges átszervezését célozta. Fontos látni, hogy ez a radikalizmus Erdeinek (és általában a népi szociográfusoknak) abból a harmadikutas felfogásából származott, amely a modern társadalom hatalmi viszonyait a társadalom többségére rákényszerített berendezkedésnek tekintette, amely nem fejezi ki az ország társadalomfejlődését, s amelyet ezért le kell rom-

bolni, vagy radikálisan át kell alakítani (vö. Némedi 1983, 1985; Bognár 2011, 2012; Papp 2012; Bartha 2013, 2018, 2019). Ez a társadalomszemlélet tehát a közigazgatás reformját összekapcsolta a társadalom alapvető átformálásának igényével, amely immár a társadalmi többség érdekeit fejezi ki.

Az 1945-ös közigazgatási reformterv

A Horthy-rendszer politikai ellenzékének aktív szereplőjeként fellépő Erdei Ferenc a második világháború után a közigazgatáson messze túlmutató rendezési javaslattal állt elő. A korábbi harmadikutas szociográfiai munkásságán és Bibó Istvánnak az Erdei-féle modellből kiinduló és ahhoz illeszkedő közigazgatási reformtervezetein (Bibó 1983 a, b) alapuló elképzelés ilyen módon a térvizonyok lényeges átstrukturálását célozta meg. Az átfogó reformterv (Erdei, Bibó 1983) társadalomtörténeti kiindulását a korábbi hatalmi berendezkedés kritikája jelentette. Itt – Erdei korábbi szociográfiai munkásságának egyfajta összegzéseként – a politikai közösség irányításában a nemesi társadalom és a hozzá kapcsolódó vármegyerendszer olyan döntő politikai súlyát állapították meg, amely az osztályhatalom fenntartását célozta meg, és amely ebből fakadóan nem a társadalom többségi érdekeit kifejező demokratikus átalakulást képviselte. Ezen túl Erdeiek úgy látták, hogy ez a félf feudális igazgatási rendszer hajtotta végre a modernitás időszakában a mindenkori államhatalom intézkedéseit, működése pedig az állami irányításban résztvevő szűkebb társadalmi elit érdekeit és nem a széles néprétegek integrálását szolgálta.

Erdeiék koncepciója ezzel szemben a társadalom alulról szerveződő erőinek helyzetbe hozását szerette volna elérni a közigazgatás teljes átalakításával. Ez a perspektíva váltás nem egyszerűen a társadalom többségének tekintett csoportok képviselőit, tehát a demokratikus elvekre hivatkozott, hanem legfőképpen arra, hogy ezek az alulról építkező közösségek a társadalom szervezésének sikeresebb modelljét képesek megvalósítani. Ennek garanciáját pedig az alföldi tanyás mezővárosok talaján létrejövő kettős szállásrendszer jelentette, amely város és vidékének a korábbiaknál sikeresebb integrációját valósította meg. Ebből következően a közigazgatási reformtervezet egyik alapelve a helyi önkormányzatoknak, a lokális akaratképzés szerveinek megerősítése volt. Ezáltal biztosítható ugyanis, hogy az alföldi tanyás mezővárosok fejlődésében már organikusan létrejött tér- és társadalomszerkezet az ország egyéb vidékein is kialakulhasson.

A reformtervezet másik alappillére a korábbi vármegyék felszámolása volt, mivel ezeken alapult a felülről megszervezett, a demokratikus fejlődést alapvetően akadályozó politika. Ehelyett Erdeiek olyan, jóval nagyobb (70-80) számú vármegyékben gondolkodtak, ahol a városi vagy városiasodó központ és vonzáskörzete képezi a közigazgatás alapját. Ezen túl, az állami omnipotencia megtörése érdekében, a központi igazgatás decentralizációját is a reform fontos elemének

tekintették. Ennek részeként a városmegyék és az önkormányzatok felügyeletét kerületi központokhoz kapcsolták, ahol a kerületi kormányhivatalok fogják össze a különféle szakigazgatási ágakat és koordinálják az intézkedéseket. Mindezek az elvek nem csupán egy „új népi demokratikus szervezetet” (Bibó, Erdei 1983, 701.) hoznak létre, hanem a társadalmi tér olyan alapvető újrendezését jelentik, amely a társadalom súlypontjait is lényegesen átrendezi.

A tervezet szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy a régebbi politikai elit intézményrendszerének felszámolásával a korábbi hatalmi viszonyokat is megszüntessék. A reformtervezet ezzel a beavatkozással azonban elsősorban azokat a társadalmi feltételeket kívánta megteremteni, amelyekkel megnőhet az eddig negatív privilegizált csoportok mozgásteret. Pontosabban a háború előtti szociográfiai társadalomszemléletének megfelelően, Erdei szeme előtt olyan koncepció megvalósítása lebegett, amely a társadalmi terek átrendezésével az alulról szerveződő társadalmi csoportok kezébe teszi a politikai közösség irányítását. Erdei víziójának ezen felül lényeges eleme az, hogy úgy vélte, ez a város és vidékének szerves kapcsolatára épülő berendezkedés nem csupán a társadalom szerveződésének új mintáját kínálja, hanem egyúttal képes felszámolni a nyugati és a kelet-európai társadalomfejlődésből fakadó egyenlőtlenségeket.

Erdei nagyszabású elképzelése az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésben ragadta meg azt az alulról szerveződő tér- és társadalomszerkezetet, amely új irányt szabhat a hazai társadalomfejlődésnek. Ez a szerkezet egyrészt valóban a helyi viszonyok talaján jött létre. Ennyiben nem csupán kifejezte a tájegység hagyományait, hanem lényegileg különbözött más tájegységek társadalomfejlődésétől. Másrészt ez a modell annak a paraszti társadalomnak a talaján alakult ki, amely a korabeli társadalom legnagyobb csoportját képezte. E társadalomfejlődési modell támogatása közigazgatási eszközökkel tehát valóban annak az esélyét villantotta fel, hogy a társadalom többségének érdekeit kifejező társadalomszervezési modellt sikerül kialakítani.

Ennek a közigazgatási reformtervezetnek lényeges eleme a társadalmi terekhez fűződő viszony átrajzolása. Ugyan Erdei munkássága nyilvánvalóan a „*spatial turn*” elméleti fordulata (lásd Soja 1989, 1996) előtti időszakra datálódik, de országrendezési terve több ponton is előrevetíti a későbbi megközelítéseket, illetve e terv a térbeli fordulat belátásai mentén is értelmezhető. Erdeinek és Bibónak a falusi társadalom irányításával és ennek kapcsán a Horthy-rendszer közigazgatásával foglalkozó elemzései (Bibó 1983 a, b; Erdei 1939; Erdei, Bibó 1983) egyértelműen arra utalnak, hogy az emberek materiális környezete szerepet játszik a cselekvők világhoz fűződő viszonyában. Ez különösen erőteljesen jelenik meg akkor, ha a materiális környezet nyilvánvalóan kijelöli a politikai érdekérvényesítés csatornáit. Erdei szociográfusi munkássága többek között azt mutatta be, hogy a paraszti közösségek társadalmi világának mozgásterét a tőle élesen elkülönülő „úri világ” határozza meg. Ez az „úri világ” szab határt az alulról szerveződő termelési közösségek kibontakozásának, korlátozza a paraszti kö-

zösség politikai képviselétét, és az állami redisztribúció legfőbb irányítójaként tartja fenn azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket is, amelyek nem kínálnak lehetőséget a szélesebb néprétegek mozgalmainak.

Erdei szociográfusi munkássága ekképpen érvényesen mutatja be azt, hogy a társadalom térbeli viszonyai visszahatnak a létrehozóikra. Ezek a későbbi társzociológia belátásait (Lefebvre 1991; Giddens 1995; Löw 2001; Knoblauch, Löw 2017) megelőlegező gondolatok azt fejezik ki, hogy az eltérő társadalmi terek különböző viszonyrendszereket és eltérő értékorientációkat eredményeznek. Erdei szociográfiai amellett érvelnek, hogy a népi, (elsősorban) paraszti csoportok társadalmi terei a hatalmi rendet megtestesítő „úri társadalomtól” különböző jelentéstermelésre adnak lehetőséget. Az innen jövő új társadalmi impulzusok, jelen esetben a városnak és vonzáskörzetének sikeresebb összeszervezése a társadalom számára is új irányt adhat akkor, ha az átfogó közigazgatási reform megteremti a társadalmi terek új típusú hierarchiáját. Ezzel pedig a korábban pozícióval nem rendelkezők térhasználatát teszi követendő mintává, és a társadalmi terek újjászervezését is ez alapján képzei el.

Erdei Ferenc közigazgatási reformterve az egyes társadalmi csoportok eltérő tértapasztalatának következményeit is sorra veszi. Mai fogalomhasználatunkkal (vö. Schmid 2005; Knoblauch, Löw 2020) úgy is leírhatnánk az Erdei-féle országrendezési tervet, hogy az a társadalom nagy tömbjeinek eltérő társadalmi tereihez különböző értékeket, hagyományokat, kollektív tapasztalatokat, élményeket és vágyakat rendel. Vagyis a társadalom többségét kitevő paraszti, népi tömb térhasználata jelenik meg város és vidékének új típusú összeszerveződésében, illetve mindazokban a kulturális mintákban, amelyek ennek a csoportnak a hagyományát és jövőbeli perspektíváját kijelölik. Mondanunk sem kell, hogy ez a térhasználat és a mögötte lévő értékrend, kollektív tapasztalat lényegesen különbözik mindattól, ami a társadalom hagyományos elitjének a vármegyék rendszerében megjelenő tértapasztalatát kifejezte.

Erdeiék közigazgatási reformterve ebben az értelemben új módon veti fel a társadalmi egyenlőtlenség kérdését. Az újjászervezett társadalom nem egyszerűen csökkenti a korábbi társadalmi egyenlőtlenségeket azzal, hogy az egykor negatíve privilegizált társadalmi csoportokat is sikeresebben integrálja a társadalomba.² Erdei elképzelésének radikalizmusát az adja, hogy a leszakt csoportok fokozatos integrációja helyett a társadalmi terek alapvető megváltoztatásával kívánja átfordítani a viszonyokat. A paraszti közösség önszerveződését teszi a társadalom elsődleges szerveződési elvévé, és a diszkvalifikált korábbi hatalmi elitet ehhez az immár megfordított térszerkezethez és hatalmi viszonyhoz illeszti. A városmegyére épülő új közigazgatási rendszerben ugyanis a paraszti társadalomfejlődés térhasználata határozza meg a kollektív képzeteket, és ennek értékrendje tükröződik az újjászervezett államigazgatásban.

A közigazgatási reformterv politikai és elméleti korlátai

Aligha vitatható, hogy egy ilyen alapvető változás lehetősége csak olyan történelmi korszakban merülhet fel, amikor adottak a radikális átalakítás politikai lehetőségei. 1945 éles cezúrája elvileg teret kínált az efféle elképzeléseknek. Ennek alapját nem csupán a korábbi hatalmi elit nyilvánvaló kudarca és diszkvalifikálódása adta, hanem az is, hogy a megváltozott politikai helyzetben a társadalom többsége a népi tömböt helyzetbe hozó átalakulás mellett állt. Erdei ebben az értelemben jól mérte fel a „népi, demokratikus” változás iránti igényt, és közigazgatási reformterve magán viseli azokat a jegyeket, amelyek a társadalom radikális, ám a hagyományokhoz, az alulról szerveződő társadalmi egységekhez kötött programjától joggal elvárhatóak.

Utólag azonban könnyen belátható, hogy milyen súlyos hiba volt a részéről, hogy ezt a közigazgatási reformot a kommunistákkal szövetségben szeretne volna megvalósítani.³ Ennek hátterében feltehetően az állt, hogy Bibó Istvánnal együtt Erdei is hitelt adott a kommunisták ekkoriban hangoztatott népfrempolitikájának, és őszintén hittek abban, hogy a szólamokban hangoztatott népi demokratikus politika valóban a társadalom nagy tömbjeinek érdekeit fogja képviselni (Huszár 2005, 60.). Ehelyett azonban olyan sztálinista politika bontakozott ki, amely radikalizmusán túl alapvető pontjaiban tagadta Erdeiék elképzelését (Belényi 1991; Miklóssy 2011). Hiszen ez a politika elutasította az alulról szerveződő társadalmi kezdeményezéseket, a társadalom decentralizált irányítását és úgy általában a paraszti önszerveződést, ezzel szemben a pártelit vezetésével végigvitt, a helyi adottságokat figyelmen kívül hagyó, dogmatikus elveken alapuló, centralizált hatalomirányítást honosított meg.

Mindezek fényében érthető, hogy Erdeiék közigazgatási reformterve gyorsan lekerült napirendről, és a közigazgatási reformot, illetve az agrártársadalom átalakítását is a sztálinista elvek határozták meg (vö. Gyarmati 1979; Belényi 1995). Ez nem csupán hosszabb időre elodázott minden olyan elképzelést, amely a helyi gazdasági, társadalmi adottságokból próbál kiindulni, hanem egyúttal döntő változásokat hozott a társadalom és közelebből az agrárium szerkezetében. A falu erőszakos kollektivizálása, az erőltetett iparfejlesztési politika ugyan a háború előtti társadalomirányítástól lényegesen különböző térszerkezetet eredményezett, de éppen a népi öngazgatás és önálló térhasználat lehetőségeit igyekezett felszámolni. Ez a politika pedig nem a helyi hagyományokat, az ország társadalomfejlődését kifejező tér- és társadalomszerkezetet, hanem a kelet-európai mintát erősítette meg.

A szerves társadalomfejlődést radikálisan átrendező politika gyorsan bekövetkező kudarca hívta újra életre azokat a korábbi elképzeléseket, amelyek a meglévő tér- és társadalomszerkezetből kiindulva próbáltak változásokat elindítani. Ez adott lehetőséget Erdeinek is arra, hogy a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között visszatérjen a koncepciójához. A társadalmi kör-

nyezet a korábbi megközelítés korrekciójára készítette, koncepció átformálása ugyanakkor az 1945 utáni tapasztalatokból is következett.

Erdei ugyanis a második világháború után született közigazgatási reformtervnek elutasítása után maga is a sztálini politika részesévé vált. A korszakban miniszteri, államminiszteri pozíciókat betöltő politikusként (fenntartásai mellett is, de) kiszolgálta a kommunista hatalom törekvéseit, és maga is tevőlegesen járult hozzá a falusi társadalom és a mezőgazdaság kommunista elképzelés szerinti radikális átalakításához. Az önálló paraszti birtok ellehetetlenítését és a kollektív gazdaságok erőszakos létrehozását célzó politika ugyan alapvetően átrendezte a társadalmi tereket, de nem a helyi adottságokból, hanem az ideológiai szándékokból indult ki, és ennek mentén próbálta a társadalmat radikálisan átformálni. Ez az erősen centralizált társadalomirányítás és az ebből fakadó, új típusú térszerkezet ugyan kétségtelenül szemben állt az Erdeiek által is kárhoztatott úri világ hatalmi mechanizmusaival, de a paraszti tömb számára változatlanul fenntartotta a társadalmi egyenlőtlenségek évszázadok óta rögzült rendszerét.

Meglátásom szerint ez az elhibázott politika nem csupán a korszellemmel és a szovjet csapatok jelenlétéből fakadó kényszerekkel magyarázható, hanem Erdei korábbi koncepciójával is. Erdei 1945-ös közigazgatási reformtervezete ugyanis a társadalmi térszerkezet átalakítását egyértelműen az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kívánta végrehajtani. Ez a modell azokból a történelmi kondíciókból indul ki, amelyek e mezővárosok sajátos fejlődésének megfelelően alakították ki város és vonzáskörzetének egységét, de Erdei 1945-ös elképzelése kevéssé vetett számot azzal, hogy ez a társadalmi képlet nem reprezentálja az ország sokféle hagyományát, hanem annak csak egy formáját jelenti. Az alföldi mezőváros több évszázados társadalomfejlődés alatt létrejött modellje ekképpen nem adaptálható sem a dunántúli város- és falufejlődés körülményeire, sem az Alföld azon térségeire, ahol a hagyományos falusi társadalom volt jellemző (vö. Bognár 2005, 2006, 2008, 2011).

Erdei háború előtti szociográfiáiban ugyan maga is leírja a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utakat (Erdei 1937, 1940), de végső értékelésében ezeket egyként elutasítja. A korabeli diskurzusnak megfelelően Erdei ekkor még nacionalista érveket fogalmaz meg, mondván, hogy ezek a fejlődési utak nem az autentikus magyar lét kifejeződései (Erdei 1939). A koncepció formálódása szempontjából lényegesebb azonban, hogy ezen túl azt hangsúlyozza, hogy ezek a fejlődési utak nem alkalmasak a paraszti tömbre alapozott társadalmi (és térszerkezeti) reform végrehajtására. Erdei legfőbb érve, hogy a hagyományos falusi társadalom térszerkezete az agrártársadalom kevésbé komplex struktúráját fejezi ki, és ezért fejlődésében sem képes a városi társadalom dominanciáját megszüntetni. Így nem alkalmas arra, hogy a társadalom többségét kifejező paraszti tömb primátusát megteremtse. Erdei erre a forradalmi szerepre ekkor még egyedül a paraszti (pontosabban az alföldi tanyás mezővárosokban kialakult) térszerkezet viszonyait tartja képesnek.

Ebből következik, hogy 1945-ös reformelképzelése az egész közigazgatás átalakításának sikerét a tanyás mezővárosi forma elterjesztéséhez köti. A koncepció grandiózussága azonban nem fedheti el azt, hogy itt Erdei súlyos önellentmondásba keveredik. A társadalom térszerkezetének a népi tömbre alapozott átalakítása úgy hivatkozik az alulról szerveződő, a lokalitásokból felépülő modellre, hogy egy sajátos helyi viszonyok között létrejövő társadalomfejlődést kíván ráerőltetni az összes többi, ettől sok tekintetben különböző területre. A társadalmi viszonyok és a térszerkezet szervességére, a helyi adottságokra hivatkozó elmélete ekképpen egy ideológiai szándékot, a nyugati és a keleti társadalomfejlődést meghaladni gondolt modell megvalósítását célozza meg. Ennek érdekében azonban maga is erőszakosan lép fel a más hagyományú térségekkel szemben, amikor szervességüket megkérdőjelezve, egy másik fejlődési útra akarja kényszeríteni őket. Akármennyire is egy pozitív jövő megvalósítása (a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása) a cél, a koncepció e rövidre zártsága a felülről végrehajtott, erőszakos társadalomszervezés egyik módozatát jelenti. Így szemlélve, Erdei 1945-ös reformterve, ha nem is végső céljaiban, de eszközeiben és ideológiai elfogultságában a kommunisták politikájához hasonló jegyekkel rendelkezik. Ebből fakadóan megvalósítása esetén is ugyanúgy kudarcra van ítélve, mint a kommunista vezetés politikája, amely nem veszi figyelembe a társadalom hagyományát és kialakult térszerkezetét.

A politikai mező kínálta mozgástér és a történetiség elve

A *Város és vidéke* újdonságát és megalapozottabb szemléletmódját épp az jelenti, hogy Erdei – feltehetően az ötvenes években szerzett tapasztalatai okán is – alapvetően újragondolja tér és társadalom viszonyait. Az új koncepció azonban nem csupán tartalmában különbözik az 1945-ös elképzeléstől. Az azóta eltelt negyedszázadban lényegesen megváltoztak azok a társadalmi és politikai feltételek, amelyek Erdei koncepciójának megvalósíthatóságát befolyásolták. Ezek a tényezők pedig óhatatlanul hatással vannak magának a reformnak a tartalmára. Egy, a politikai döntéshozatal által uralt egypártrendszerben különösen a politikai tényezők szerepe jelentős; a *Város és vidékének* reformtervét elsősorban a korabeli politikai mező (vö. Bourdieu 2002) határozta meg.

A megszilárduló Kádár-rendszer gazdaság- és társadalompolitikáját sok olyan tényező formálta, amely határt szabott Erdei elképzelésének. A Kádár-kormány a Szovjetunió által támogatott katonai puccsal került hatalomra, így mozgástérét a mindenkori szovjet politika alakította. Ez jelölte ki azt a gazdaságpolitikát is, amely minden sikertelen tapasztalat ellenére erőltette a mezőgazdaság kollektivizálását, a gazdaság szovjet minta szerinti centrális, tervgazdasági irányítását. A szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány ezen felül valós társadalmi bázis nélkül rá volt utalva azokra a belföldi politikai erőkre is, akik a Rákosi-

korszak keményvonalas politikáját képviselték. Ez a pártvezetésben is komoly pozíciókkal rendelkező csoport (Münnich, Marosán, Biszku, Dögei stb.) a szovjetekhez hasonlóan az ideológiai megfontolások mentén folytatott gazdaság- és társadalompolitikát jelenítette meg és alapvetően ellenérdekelt volt az Erdei által képviselt felfogás megvalósításában. Erdei koncepciója azokban a politikai körökben talált támogatásra, amelyek 1956 után egy, a helyi társadalmi viszonyokhoz jobban illeszkedő és a parasztságot megnyerni kívánó politikát képviseltek. Ez a később agrárlobbinak nevezett (Varga 2010, 2013), Fehér Lajoshoz kapcsolható csoportosulás volt az, amely Kádár kétkulacsos (hatalma megtartása érdekében hol a reformerőkkel, hol a dogmatikus csoportokkal szövetséges) politikája miatt időszakosan tényezővé vált. Ők egy versenyképesebb és a társadalom akaratát kifejező gazdaságpolitika elkötelezettjei voltak.

A politikai mező ezen erőviszonyai jelölték ki az Erdei-féle reformtervezet mozgásterét, és játszottak szerepet abban, hogy Erdei elemzése olyan taktikai elemeket tartalmaz, amelyek lehetőséget teremtenek a rendszer határait feszegető koncepciójának kifejtésére, ugyanakkor mégsem kockáztatják a reformelképzelés elfogadhatóságát. Ezzel magyarázható, hogy a gazdaságelméleti és szociológiai irodalom alapos ismerőjeként lemond arról, hogy koncepcióját elméleti fejtegetésekkel támassza alá (Erdi 1971, 438.), és a közérthetőségre hivatkozva a szociografikus leírásokra koncentrál. Az új tér- és társadalomszerkezeti elemzés tehát a konkrét tapasztalatokon alapuló általánosításokból bontható ki. Ez a taktikus eljárás teszi lehetővé, hogy a nyilvánvalóan nem marxista perspektívából fogant reformelképzelések politikai támogatását ne veszélyeztesse, és koncepcióját ne diszkvalifikálja a politikai vezetés számára.

A perspektívaváltást a történetiséghez fűződő viszony alapvető áttértékelése jelenti. Erdei ebben a munkájában nagy figyelmet fordít az egyes tájegységek eltérő történeti fejlődésére és térszerkezetére. Nem csupán azt mutatja be, hogy az akár csak a Szeged közvetlen vonzaskörzetébe tartozó tájak és településtípusok (a kiskun puszták, a feketeföldi mezővárosok, a bácskai feketeföld- és a bánáti területek) mennyire eltérő térszerkezettel jellemezhetők, hanem feltárja ennek történeti okait is. Ugyanez érvényes a szociográfiában részletesebben taglalt tájegységekre is, amelyeket a külterületek benépesítésének különböző változatai jellemeznek. Az eltérő történeti fejlődés hozza létre az alföldi tér- és társadalomszerkezet két alapvető típusát, a tanyás mezővárosi modellt (pl. Hódmezővásárhely vonzaskörzetében) és a mezőgazdaság nagyüzemi megszervezését (pl. Szeged és Csongrád esetében), ahol a magánföldesúri birtokok nagyszámú uradalmi majjossal alakítják ki az ún. porosz fejlődési modellt (Erdi 1971, 21.). Ezek az alapmintázatok azután olyan lokálisan eltérő változatokat mutatnak, amelyek különböző tér- és társadalomszerkezettel jellemezhetők.

Erdi a *Város és vidék*ében amellettt érvel, hogy a társadalom térszerkezetének megrajzolása a „társadalom mélyének lassúbb és hosszabb távú változásainak” (Erdi 1971, 14.) nyomon követésével, az egyes eltérő történeti és tájegységi

hagyományok feltérképezésével lehetséges. Erdei Braudel „*longue durée*” (Braudel 1972) megközelítésével párhuzamot mutatva azt hangsúlyozza, hogy a társadalom „ezen konzervatívabb vegetációjának” (Erdi 1971, 14.), a *történeti hagyománynak* van alapvető strukturáló szerepe a társadalmi viszonyok kialakulásában. Ez határozza meg a gazdasági és társadalmi tervezés lehetőségeit is, amennyiben annak célja a sikeres alkalmazkodás.

Helyi társadalom és központi irányítás

A társadalom térszerkezetét ekképpen az a történetiség alakította ki, amely az egyes térségekben meglehetősen különböző hagyományú fejlődési irányokat eredményezett. Az elemzésnek ebből fakadóan a történeti fejlődésnek a térszerkezetre és áttételes módon a mentalitásra gyakorolt hatását kell értelmeznie. A társadalom tervezésének tehát meg kell szabadulnia az ideológiai szempontoktól és a helyi viszonyok feltárására kell fókuszálnia. A térszerkezet megváltoztatására irányuló bármely erőfeszítés is csak akkor lehet sikeres, ha a változtatás a helyi viszonyok talajára épül (Erdi 1971, 204.). Ellenkező esetben a politikai beavatkozás nem lesz képes a manifeszt szándékok megvalósítására, ahogy erre az ötvenes évek politikája is számtalan példát nyújt.

Erdi ugyanakkor határozottan elkötelezett a központi beavatkozás mellett. Ennek számos oka van. Egyrészt Erdi már a két háború közötti szociográfiáiban is azt a nézetet vallotta, hogy a magyar társadalomfejlődésben a gyakori külső beavatkozások és a kényszerpályák politikája miatt olyan társadalomszerkezet alakult ki, ami a népi tömb alávetettségét eredményezte. A megcélzott, centrumból jövő társadalmi reformok elsődleges feladata tehát éppen ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolása, illetve enyhítése. Másrészt szociográfiai munkássága azt is bemutatta, hogy az aránytalanságokkal jellemezhető társadalomszerkezet és hatalmi térszerkezet sok tekintetben elvágta az alulról jövő kezdeményezések lehetőségét. A felülről végrehajtott reform másik feladata ekképpen az, hogy a társadalomirányítás ezeket az alulról jövő kezdeményezéseket támogassa, és ezáltal a lokalitás szempontjait erősítse. Harmadrészt, érthető módon maga is felelősséget érez azon durva beavatkozások miatt, amelyek az ötvenes évek erőszakos kollektivizálása és iparosítása eredményeképpen súlyos következményekkel jártak a falusi társadalomban. A korrekció célja tehát korábbi sikertelen politikájának javítása is.

A *Város és vidéke* szociográfiájában tehát Erdi a megváltozott társadalmi körülmények között saját elhibázott politikájának kiigazításaként és korábbi elméletének korrekciójaként igyekszik újragondolni a társadalom térszerkezetének kérdéseit. Mindezt a nyilvánvaló szándékkal teszi, hogy Szeged és vonzáskörzetének társadalomrajzán keresztül maga is formálja a döntéshozók nézőpontját. Ez a reformer szerep Erdi 1957-től folytatott akadémiai pályájából fakad, ahol az agrárkutató vezetőjeként újabb és újabb elemzéseket készít a ha-

zai és a nemzetközi agrárviszonyok feltérképezésére (Huszár 2012, 386-441.; Varga 2018). A szaktudományos elemzés végső célja Erdei számára nyilvánvalóan az, hogy a hazai és összehasonlító kutatási eredményeket (Erdei 1959a, b, 1961, 1964, 1967a, b, c) összekapcsolja a mezőgazdaság és a közigazgatás irányításának kérdésével. A Fehér Lajos vezette (Papp 2010) agrárlobbi oszlopos tagjaként tehát a fennálló politikai viszonyok engedte térben, de egyértelműen az alapvető változtatás igényével fogalmazza meg nézeteit a hatvanas évekbeli írásaiban. Ezek a munkák képezik az új gazdasági mechanizmusként elhíresült új politika és a *Város és vidék*ben kifejtett, ezen túlmutató reformelképzelések alapját.

Erdei ebben a kötetben egyensúlyoz a politikai realitások és az implicite megcélzott erőteljesebb átalakítások vágya között. A *Város és vidék* narratívája látszólag egy térség szociográfiáját adja, miközben a benne megfogalmazott elképzelések a társadalomirányítás új típusú politikáját fejezik ki. Mint láttuk, ennek az óvatosan megfogalmazott, de mégis a lényeges változások mellett fellépő koncepciónak alapeleme a történetiség szempontja; az az elv, hogy minden reformnak a történetileg kialakult helyi adottságokon, a lokális társadalom- és térszerkezeten kell alapulnia. Ennek a kiindulásnak nyilvánvalóan az a következménye, hogy a gazdaság sikeres megszervezése e viszonyok ismeretén és az ezekhez való megfelelő alkalmazkodáson múlik. Az erőszakosan létrehozott kollektív gazdaságokat tehát csak úgy lehet eredményesen működtetni, ha azokat lényegesen átformálják úgy, hogy a gazdaságirányítás tekintettel legyen a helyi és regionális adottságokra.

Erdei szociográfiai elemzései egyértelművé teszik, hogy Magyarországon olyan önálló paraszti gazdálkodás alakult ki az évszázadok során, amely az individuális, pontosabban a családi gazdaságok rendszerét eredményezte. Ez a társadalm szerkezeti adottság képződik le a tér viszonyaiban is. Ez a társadalomfejlődés formálta azt az individuális mentalitást is, amely ellenáll minden olyan kollektív gazdaságirányítási megoldásnak, amely a hagyományos társadalom- és térvizonyokat negligálni akarja. Ennek a tér- és társadalm szerkezetnek a semmibe vétele vezetett az ötvenes évek eleji kolhozosításhoz, majd az 1959/60-as évek újabb erőszakos kollektivizálásához, ami aztán tragikus gazdasági eredményekkel járt. A kollektív termelés azonban a politikai rendszer olyan megkérdőjelezhetetlen ideológiai eleme, amely alapvetően nem vitatható a reformjavaslatot tevők részéről. Erdei reformterve tehát a meglévő mozgástérben céloz meg olyan átalakításokat, amelyek a hagyományos paraszti tér- és társadalm szerkezeti adottságokhoz illeszkednek. Ennek a javaslatnak az egyik alapeleme az, hogy a kollektív gazdaságokban megteremtse a dolgozók személyes és családi anyagi érdekelttségét.

Erdei társadalom- és térszerkezeti megfontolásokat tartalmazó koncepciójának fontos eleme, hogy a jobb gazdasági eredmények zálogának nem egyszerűen a téesz dolgozók nagyobb anyagi elismerését tekinti. Erdei meghatározó adottságnak tartja az ország társadalmi viszonyait és az ebből fakadó mentalitást, és arra törekszik, hogy a gazdaságirányítás elveit is e jegyekre tekintettel fogalmazza

meg. Ez az elképzelés fejeződik ki a háztáji gazdaság rendszerében, ahol a gazdálkodók a saját kezelésükben lévő földterületeken részint – a tradicionális parasztgazdaságok alapfunkciójának megfelelően – a hagyományos önellátásra, részint – a szintén régóta művelt áruterelés jegyében – piacra termelhetnek. A közvetlen érdekelttség megteremtése tehát azokhoz a történetileg kialakult parasztgazdaságokhoz kapcsolódik, amelyek az ország mezőgazdasági termelésének alapját jelentik, s amelyek elsősorban az önálló családi termelés és az ebből nyert bevételek talaján állnak. Ez teremti meg a generációk közötti kapcsolatot, és ezen alapul az a családi innováció, amelyben az újabb korosztályok egyre korszerűbb szakismereteket szereznek. Ez alapozza meg a „kertek bázisán orientált közösséget” (Erdei 1971, 79.).

Erdei értelmezésében a háztáji termelés illeszkedik a paraszti közösségek hagyományos térszerkezetéhez is. Ennek kapcsán azokra a várossá nőtt agrártelepüléseken megtalálható koncentrikus körökre utal, amelyek a város térszerkezetét meghatározzák. Az igazgatási és kulturális központot képező belváros körül létrejött kertes, családi házas övezet, illetve a külterületek ipari és mezőgazdasági központjai jelentik e szerkezet legfőbb elemeit. A mezőgazdasági termelők települési pozíciója tradicionálisan a kertes, családi házas övezethez kapcsolódik, vagy ez képezi a gazdálkodó népesség vágyott lakhelyét (Erdei 1971, 44-45.). A háztáji gazdaságok önálló földterületei lényegében ehhez a tradicionális térszerkezethez illeszkedő megoldást jelentenek. Ennek is köszönhető, hogy az itt folytatott termelés hatékonysága messze meghaladja a kollektív üzemek teljesítményét.

A kollektív gazdaságok újragondolása

A fenti társadalom- és térszerkezeti modellnek a háztáji gazdaságoknál tapasztalt sikeressége készíti Erdeit arra, hogy a modell mentén tegyen javaslatot a kollektív üzemek munkaszervezésének megreformálására. A *Város és vidék*ében ez a koncepciója több évtizedes formálódás eredményeképpen fogalmazódik meg, így több ponton is visszaköszönnek a még a világháború után és az ötvenes években papírra vetett gondolatai (Erdei 1946, 1954). Fontos hangsúlyozni, hogy az elképzelés kidolgozására nem csupán az készíti, hogy a politikai rendszerben ideológiai szempontok miatt megkérdőjelezhetetlen állami gazdaságokra és a termelősövetkezetekre is kiterjessze a dolgozók érdekelttségét megvalósító termelési rendszert. A koncepció háttérben áll annak felismerése is, hogy a világpiac a mezőgazdaság területén egyre inkább megkívánja az ipari méretű gazdasági egységek létrehozását. Mindez pedig a hagyományos családi munkaszervezetek visszaszorulását és a nagyüzemi gazdaságok növekvő szerepét eredményezi (Erdei 1971, 12, 30.). Az erőszakosan létrehozott kollektív gazdaságok azonban a munkaszervezés szempontjából alkalmatlanok arra, hogy a nemzetközi verseny kihívásaira reagáljanak. Erdei koncepciójában olyan reform mellett érvel, amely

a bolsevik típusú nagyüzemi rendszert a helyi sajátosságoknak megfelelően alakítja át, hiszen csak ez lehet a versenyképesség alapja.

Az ötvenes évek kollektivizálásának nyilvánvaló kudarca egyértelművé tette Erdei számára, hogy szükség van a nagyüzemi termelés lényeges átformálására. Ennek része a jövedelemrészesedési formák tartós kialakítása, amely növeli az egyéni érdekeltség és a paraszti családi szervezetek súlyát a kollektív termelésben. A nagyobb hatékonyság érdekében ezért Erdei ún. „vegyes üzemek” létrehozását támogatja (Erdei 1971, 98.). Ezek célja, hogy a nagyüzemek élni tudjanak a családi gazdaságból származó nyereséggel úgy, hogy egyúttal a nagyüzemi termelésből fakadó technológiai előnyöket is ki tudják használni. Ezek a „vegyes üzemek” azonban éppen az egyes területek különböző tér- és társadalomszerkezeti jegyei miatt eltérő formákat ölthetnek. A lokalitások jelentőségére tekintettel Erdei minden nagyüzem esetében fontosnak tartja a helyi sajátosságok vizsgálatát, mivel a nagyüzemi termelés sikerességét csak az ezekhez való alkalmazkodás biztosíthatja.

A koncepció szerint a nagyüzemi termelés „vegyes üzemeinek” ilyen módon a helyi tér- és társadalomszerkezet jegyeit kell tükrözniük. Szeged vonzáskörzetében, ahol a mezőgazdaság szerveződésének „porosz útja” jellemző, a nagyüzemi termelést javasolja, mivel a tájegység történeti hagyományát ez jeleníti meg. A társadalmi reform feladata tehát, hogy ebben a keretben teremtsen meg a paraszti érdekeltséget egyéni vagy családi formában. Ez teheti ugyanis a nemzetközi piacon is sikeressé a szegedi paprika termelését, amely egykor a paraszti innováció példája volt, de a világpiacon való megjelenését csak a korszerű nagyüzemi technológián alapuló termelés biztosíthatja. A tanyás mezővárosi modell hagyományával jellemezhető területeken (pl. Makó, Hódmezővásárhely) azonban hatékonyabbnak bizonyul (különösen a hagyma esetében) a családi, kisüzemi termelés. Ezekben a térségekben a termelés sikerességét a kisüzemek központilag támogatott fejlesztése biztosítja. Ebben a modellben a szövetkezeti keret a családi gazdaságok lazább kapcsolódását jelenti (Erdei 1971, 97.), ami azonban csak a termelésre vonatkozik, az értékesítés megszervezése, a fajtafejlesztés és a korszerű technológiák alkalmazása ugyanis ennél a típusnál is nagyüzemi formában történik.

Az Erdei-féle koncepció a helyi adottságokban rejlő lehetőségekre igyekszik támaszkodni, amikor a családi, kisüzemi és a kollektív, nagyüzemi termelésből fakadó előnyöket illeszti össze egy tér- és társadalomszerkezeti modellé. Ebben a modellben a családi kisgazdaságok rendszere mellett jelen vannak a tradicionális nagyüzemi gazdaságok és az erőszakos kollektivizálás által életre hívott szövetkezetek is. Az új országrendezési tervében ezeket az adottságokat próbálja olyan modullé formálni, amely illeszkedik a tér- és társadalomszerkezethez, ám egyúttal a világ gazdasági versenyben is hatékony lehet. A termelés „vegyes üzemei” egyaránt megjelenítik a családi szerveződés paraszti hagyományát, a paraszti kis-közösségekben rejlő innovációt (mind a gyümölcs- és zöldségtermesztésben, mind a településszerkezetben), és a nagyüzemi termelésből fakadó előnyöket.

Utóbbiak közé tartozik a költségigényes gépüzem, a javítóműhely és a technológiai fejlesztést szolgáló laboratóriumok, amellyel a helyi termelés sikeresebben tud válaszolni a világszervi kihívásokra.

Erdei nem rejti véka alá, hogy a hatékonyság csak versenyfeltételek között biztosítható. Korabeli szakelemzéseire (Erdei 1968, 1969) hagyatkozva úgy érvel, hogy a termelés sikeressége megkívánja az ideológiai paneleket kiszolgáló bürokratikus hatalom lebontását és a verseny feltételeinek megteremtését (Erdei 1971, 222.). A helyi tér- és társadalomszerkezet jegyeit figyelembe vevő termelés ugyanakkor olyan szakembereket kíván, akik ismerik a lokális sajátosságokat és technológiákat. A termelés hatékonysága csak az ő vezetésükkel biztosítható. Erdei elkötelezett a lokális társadalomból jövő, teljesítményükkel a helyi közösség elismerését kivívó szakemberek mellett. Erdei azt hangsúlyozza, hogy a termelőszövetkezeteknek is szakmai vezetés alatt kell működniük, illetve szükség van a szövetkezeti demokrácia kialakítására, hogy az átalakulás valóban a helyi társadalomfejlődés bázisán történjen (Erdei 1971, 367.). Mindez pedig az ideológiai preferenciák helyett újfent a helyi közösség szerepét emeli ki, hiszen az tudja biztosítani az alulról szerveződő termelés hatékonyságát.

A termelés és közigazgatás a lokális tér- és társadalomszerkezet alapján

Erdei 1945-ös reformelképzelésének fontos gondolata volt, hogy a településszerkezet sajátosságait és az igazgatás intézményeit a termelés rendje határozza meg. Az akkor részletesebben kifejtett közigazgatási reform is a termelés egységéhez igazodott, és ez teremtette meg a helyi lokalitásokból kinövő társadalomszervezés és közigazgatás alapjait. Ez a gondolat jelen van a *Város és vidéke* érvelésében is. Erdei itt arra törekszik, hogy az igazgatás- és termelésszerkezet diszkrépanciáit megszüntesse. Tisztában van azzal, hogy a szocialista érában stabilizálódó megyerendszer megváltoztatására nincs lehetőség. A felülről irányított gazdaságpolitikával szemben azonban a helyi és a központi kormányzat koordinálását tekinti fő feladatnak (Erdei 1971, 29, 55.). E tekintetben azonban nem pusztán irányítási szempontokat mérlegel, hanem azt állítja, hogy a társadalom egyes szintjei közötti hatékony kapcsolat csak a termelésszerkezet és az igazgatás összehangolásával lehetséges. Ezért érvel amellett, hogy mindenkor a lokális társadalom termelésstruktúrája jelölje ki az igazgatás szerkezetét is. Ez lehet annak záloga, hogy a helyi adottságokat tükröző társadalmi szervezet érdemi kapcsolatot tudjon kiépíteni a központi erőterekkel. Ennek révén biztosítható ugyanis, hogy a helyi igényeket kifejező szerveződés sikeresen adjon impulzusokat a központ számára, és ez az alapja annak is, hogy (a lokalitással előzetesen egyeztető) centrum megfelelően avatkozhasson be a helyi folyamatokba.

A lokális tér- és társadalomszerkezet a termelés egységein túl a helyi közösség jegyeit is formálja. A lokális társadalomszerveződés centrális tere a városközpont,

amely a társas érintkezés, a nyilvánosság legfőbb fóruma. Ez a tér kínál alkalmat arra, hogy a közösség tagjai a közéleti, szakmai és kulturális kérdések megvitatásával adjanak új lendületet a lokális életvilágnak. Az ötvenes években ezeket a tereket számolták fel, illetve rendelték központi irányítás alá (Erdei 1971, 65-69.). A helyi tér- és társadalomszerkezetből kiinduló modelljében Erdei e közösségi formák rehabilitációját kezdeményezi. Mindezzel nemcsak visszautal a háború előtti szociográfikában leírt központi hely funkcióra, amely új impulzusokat adott a későbbi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak (Bácskai, Nagy 1984; Bácskai 1988), hanem azt is kifejezi, hogy a centrumot és perifériát egyesítő konszenzusos társadalomfejlődés alapegységei a lokális központok. Ugyanakkor ezeknek a helyi központoknak (pl. Nagy-Szeged) kitüntetett szerepet tulajdonít abban, hogy a perifériák (pl. a Szeged környéki kistelepülések) helyi viszonyokhoz illeszkedő „autonóm betago­lódása” megvalósulhasson (Erdei 1971, 82-88.).

Erdeinek ez az elképzelése egyértelműen visszautal az „urbanista országrendezés” háború előtti és 1945-ös felfogására. Új elem azonban Erdei koncepciójában, hogy a paraszti tér- és társadalomszerkezetből építkező reform már nem kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok modelljén alapul, hanem minden esetben a lokális viszonyokból indul ki. Ez az új nézőpont jelenik meg a makói és hódmezővásárhelyi térség szociográfiájában, ahol az általa korábban piederesztálra állított társadalomfejlődés árnyoldalait is bemutatja. A *Város és vidéke* elemzéséből ugyanis kiderül, hogy ezek a térségek már a második világháború előtt is hanyatlottak, mind népességszámukat, mind gazdasági teljesítményüket tekintve. Ez a negatív tendencia folytatódott az 1945 utáni időszakban is, amikor az alacsonyabb terméseredmények miatt az érintett települések kül- és belterületei nem tudtak magasabb szintű szükségleteket kielégíteni, és arra főként alkalmatlannak bizonyultak, hogy a nagyobb hatékonyság érdekében iparosodjanak (Erdei, 1971, 181-190.). A modell alapjául szolgáló települések fejlődésének megrekedése is szerepet játszott abban, hogy Erdei megszabadult attól az ideologikus nézőponttól, hogy az egész országot e fejlődési modell alapján kell átalakítani.

Erdei koncepcionális újítása továbbá az, hogy az „urbanista országrendezést” az immár általános városiasodás miatt kikerülhetetlennek tekinti. Felfogása szerint a történeti fejlődés megerősítette centrum és periféria összeszerveződését, hiszen minden vidék kitermelte a maga városi központját (Erdei 1971, 253.), és ez teszi lehetővé a periféria népességének beépülését a városi terekbe. Az Erdei által taktikai okok miatt nem kiemelt, de nyilvánvalóan hozzáértett kitétel, hogy ennek feltétele „mindössze” az, hogy a központi ideológiai irányítás helyett a helyi tér- és társadalomszerkezetet kifejező lokális társadalomfejlődés érvényesüljön. Az egész városrendezési terv e központi szándék jegyében fogant, és ezt fejezi ki a *Város és vidéke* vége felé megfogalmazott kijelentés, ami szerint „úgy kell híve lenni a szocializmusnak, hogy széles rétegek igényét is maguké­vá tegye” (Erdei 1971, 335.).

A politikai rendszer iránti elköteleződést is kinyilvánító megfogalmazás azonban nem fedheti el azt, hogy Erdei koncepciójából nem éppen egy rendszer-

konform nézőpont körvonalazódik. Az elméletileg is megalapozott (Erdei 1968) gondolati építkezés ugyanis alapvetően szemben áll a Kádár-rendszer „demokratikus centralizmusával”, ahol a döntések az ideológiai szempontokat képviselő központban születnek. Erdei nyilvánvalóan egy alulról szerveződő gazdasági és társadalmi berendezkedés mellett foglal állást. Értelemszerűen összeköti ugyan a helyi igényeket a központ szándékaival, de ezt a kapcsolódást a helyi viszonyok határozzák meg. A helyi társadalomszerveződést és az erre alapuló közigazgatást hangsúlyozó koncepciója tehát alapvetően kérdőjelezi meg a központi irányítást preferáló politikai elveket. Erdei ezért az elképzelés politikai elfogadhatósága érdekében látszólag rendszerkonform módon érvel, amikor a *Város és vidéke* szociográfiájában nyilvánosan elköteleződik a marxista társadalomszemlélet mellett, és a termelőeszközök társadalmi tulajdonát a történeti fejlődés kikerülhetetlen törvényének nevezi.

Az ideológiai azonosság retorikai megteremtése után azonban Erdei azt hangsúlyozza, hogy a társadalomszervezés gyakorlati feladata ettől eltérő tartalmakat is jelenthet (Erdei 1971, 13–14.). Ennek kapcsán pedig a „kettős mozgás dialektikájáról” ír (Erdei 1971, 14.), ahol a civilizációs folyamatokat alapvetően kijelölő történetiségnek, vagyis a helyi sajátosságoknak, a lokális társadalomfejlődésnek tulajdonít meghatározó szerepet. Nem vitatja el azonban, hogy a helyi jegyek koordinálásához szükség van a központi irányításra és a lokális folyamatokba való beavatkozásra. A koncepció azt is egyértelművé teszi, hogy centrum és periféria fentiekben összefoglalt kapcsolata kizárja, hogy a központ ideológiai megfontolások alapján cselekedjen. Ez ugyanis szemben állna a lokalitások azon igényeivel, amelyek nem ideológiai megoldásokat, hanem „konkrét feleleteket” kívánnak a helyi közösségek számára.

A centrum szerepe ezzel együtt sem elhanyagolható, hiszen Erdei érvelésében csak a központi beavatkozás képes helyreállítani a regionális és lokális sajátosságokat kifejező társadalom- és térszerkezetet. A koncepció e részében nem csupán arról van szó, hogy a centrumnak évszázadok elhibázott társadalompolitikáját kell orvosolnia.⁴ A központi beavatkozást azért is szükségesnek ítéli, mivel a centrum képes az erőforrások hatékony újraelosztására és a helyi fejlesztések támogatására. Erdei úgy érvel, hogy a központ szerepe elkerülhetetlenül szükséges a világgazdaságban egyre élesedő verseny miatt. Az egyre nagyobb költségigényű újabb technológiák nélkül a hazai termékek nem versenyképesek. A termelés hatékonysága tehát megköveteli a munkafolyamatok racionalizálását és a korszerű termelési eljárások megismertetését, ami egyre inkább felértékeli a tudományos kutatás és a szakigazgatás szerepét. Ezek a társadalmi változások pedig olyan centrumot feltételeznek, amely tisztában van a helyi viszonyokkal és adottságokkal, ugyanakkor szélesebb perspektívája révén képes a külső gazdasági és társadalmi folyamatok becsatornázására.

Az urbanista országrendezés modellje és társadalmi kontextusa

Erdei szeme előtt tehát (némi megváltozott fogalmisággal)⁵ ugyanaz a centrum és periféria közötti viszony lebeg, amelyet a két háború között az alföldi tanya mezőváros modellje alapján kidolgozott. A lokális viszonyokból felépülő központ állandó visszacsatolásban áll az alulról jövő igényekkel, ugyanakkor ez a centrum a helyi lokalitásokon messze túlnövő kapcsolatokat is képes kialakítani. Ennek eredményeként a lokalitásokból építkező társadalomszervezet sikeresebben tud alkalmazkodni a külső kihívásokhoz. Erdei ezt a város és vidéke koncepciót terjeszti ki immár az egész társadalomra, amikor centrum és periféria egymáshoz illeszkedő modelljét a „városmegyék” regionális szervezetén túl is alkalmazza. A politikai rendszer szabta ideológiai korlátok és a pártvezetés rugalmatlansága miatt ugyan a *Város és vidék*ben látszólag elhagyja a városmegyéken alapuló szerkezetet, de Erdei koncepciója a járási körzet erőteljes támogatásával valójában megőrzi ezeket a középszintű szervezeti egységeket. Ezek az újragondolt járáások jelentik azokat a termelési és gazdasági egységeket, amelyek a lokalitások tér- és társadalomszerkezetét visszatükrözik, és amelyek a lokális központ és vonzáskörzetének organikus (a helyi társadalomtörténeti fejlődést kifejező) kapcsolatának alapját biztosítják.

*Város és vidék*ének ez a koncepciója Erdei elképzelésében egy olyan új igazgatási szervezetté bővül, amely immár az egész társadalmat szervezi újjá. Erdei a kötet elején bevezetett csillagrendszer metaforával (Erdi 1971, 17-19.) az ország egészét besorolja olyan, egymásba tagolódo települések hierarchiájába, amelyben különböző rendszerszinten centrum és vidékének organikus egymásba szerveződése valósul meg. Ebből fakadóan ebben az elképzelésben is jelen van az a nagyszabású átalakítás terve, ami alapvetően igyekszik átszabni a társadalmi viszonyokat. A koncepció ugyanakkor immár nagyobb hangsúlyt fektet a lokális fejlődés szerepére, hiszen minden központi beavatkozás alapfeltétele, hogy a helyi viszonyok alapos megismerése után az ösztársadalmi szinten is értékes lokális fejlődést sikeresebbé tegye. Ebben az elképzelésben tehát visszaköszön az értelmiségi szerep azon értelmezése, ahol a „társadalom mérnökei” a hibás, vagy annak vélt társadalomfejlődés kiigazításával kívánják átformálni a társadalmi viszonyokat. Ez a radikalizmus azonban azzal kíván túllépni a XX. század radikális politikai ideológiáinak rövidlátásán (és azzal akarja elkerülni azoknak ebből fakadó kudarcát), hogy minden beavatkozást a történetileg rögzült berendezkedéshez kapcsol.

E jegyek mentén szokás kiemelni e koncepció szervességét, ám mégsem konzervatív forradalomról van itt szó (vö. Karácsony 2005). Az átalakítás ugyanis sokkal nagyobb szerepet szán a társadalom mérnökeinek, vagyis annak az értelmiségi, szakigazgatási csoportnak, amely örködik a reformok felett, és amely szakmai kompetenciája révén képes (lehet) a helyi viszonyok megértésére és azok adekvát fejlesztésére. A centrum szerepét erősíti továbbá, hogy a világgazdasági verseny olyan újabb és újabb adaptációra kényszeríti a társadalmi cselekvőket,

amelyre a lokalitásokból nem lehet sikeresen reagálni. Ez ró lényeges feladatot a központi tervezésre, aminek a technológiai változások nyomán követése, alkalmazása mellett az erőforrásokat is elő kell teremtenie, ráadásul a tradicionálisan forrásszegény kelet-közép-európai régióban (vö. Gerschenkron 1984). Emellett az évszázadok alatt felhalmozott hátrányok leküzdése érdekében szükség van arra az átfogó oktatásfejlesztési reformra is, amely a korszerű gazdasági eljárások megismertetését teszi lehetővé. A centrum további feladata, hogy a történeti változás során élesedő társadalmi egyenlőtlenségeket csökkentse.

A *Város és vidék*ében Erdei négy évtizedes társadalomkutatói tapasztalatait összegzi annak érdekében, hogy elemzései, illetve az ebből következő közigazgatási és politikai reformok a kor kihívásaira is választ adjanak. Munkájának tér- és társadalomszerkezeti elemzése egy, a lokalitásokból építkező társadalom- és térszerkezet mellett érvel, ez a modell biztosítja ugyanis, hogy a társadalom berendezkedése és irányítása valóban kifejezze az ország sajátosságait. Konceptiója szerint ennek alapja, hogy a politikai döntéshozatal illeszkedjen azokhoz a tér- és társadalomszerkezeti jegyekhez, amelyek a cselekvők világhoz fűződő viszonyát kialakították.

A társadalom különböző társadalmi terekre oszlik, amelyekből eltérő viszonyrendszerek és értéktételezések következnek. Erdei mindenféle elméleti okfejtés nélkül is világossá teszi, hogy elképzelése a társadalom többségét kitevő népi tömb társadalmi tereit helyezi a középpontba, és az ezt kifejező viszonyok és értéktételezések talaján szeretné újjáformálni a társadalmi viszonyokat. Ez hozhatja el ugyanis a valóban demokratikus társadalomirányítást, mivel a korábban negatívan privilegizáltakat hozza helyzetbe. E demokratikus modellben immár a népi tömbök jelentéstermelésének van meghatározó szerepe, szemben a korábbi korszakok gyakorlatával, amikor a hatalmas elit értékrendje és kollektív tapasztalata formálta a társadalmi viszonyokat és határozta meg a társadalom domináns tér- és társadalomszerkezetét.

Erdei elképzelésének lényeges erénye, hogy nem egyszerűen bolsevik radikalizmusról van szó, amely a társadalmi viszonyok átfordításával hoz létre új hatalmi rendet. Erdei koncepciója azon a történetiségen alapszik, amely a helyi sajátosságok szerepét hangsúlyozza a tér- és társadalomszerkezet kialakulásában. Ezáltal olyan társadalmi reformot támogat, amely a lokális közösségek értékrendjét, társadalmi viszonyait figyelembe vevő településrendezést céloz meg.

Egy átfogó reformelképzelés kapcsán nem lényegtelen az a kérdés, vajon mennyire valósítható meg. Több évtized távlatából, a létező szocializmusról szerzett tapasztalataink fényében ezt a koncepciót, minden erénye ellenére, hajlamosak vagyunk meglehetősen naivnak nevezni. Utólag könnyen megállapítható, hogy ez a politikai rendszer eleve nem kínált lehetőséget semmiféle alulról jövő és decentralizált társadalomirányítási elképzelés számára (vö. Kornai 1993). Ha azonban a koncepció formálódásának időszakát vesszük szemügyre, jól látható, hogy a hatvanas években még messze nem dőlt el, hogy a politikai rendszer vi-

szonyai formálhatóak-e. A munkástanácsok rendszere, a jugoszláv különutas gazdaság- és társadalomirányítás egyaránt olyan modellekben gondolkodott, amelyek centrum és periféria, a központi irányítás és a lokális közösségek kapcsolatát igyekeztek sikeressebbé tenni. Ezek az elképzelések jelen voltak a hatvanas évek azon hazai törekvéseiben is, amelyek az 1950-es évek és az 1956-os forradalom korrekcióit célozták a politikai rendszer határain belül. Ráadásul ezek az elképzelések jórészt megjelentek az új gazdasági mechanizmus irányítási elveiben is.

Erdei Ferenc *Város és vidék*ében kifejtett koncepciójának közvetlen társadalmi, politikai kontextusát illetően pedig azt láthatjuk, hogy az agrárlobbi és a keményvonalasok közötti játszmák ebben az időszakban többnyire a reformpártiak sikerét hozták Magyarországon (Varga 2013). Erdei átfogó reformelképzelése ebben a közegeben született, azzal a nyilvánvaló hittel, hogy az ötvenes évek centralizált politikájának kudarca után a rendszer lehetőséget kínál a társadalom alulról jövő átszervezésére is. A korabeli tapasztalatok, a termelési eredmények azt igazolták, hogy ez az út járható. Más kérdés, hogy a hetvenes évek brezsnyevi politikája ezeket a törekvéseket alapjában vágta el, és olyan gazdasági pályára állította a szocialista blokk országait, amely végül a rendszer gazdasági és politikai bukásához vezetett. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné azokat a nagyszabású terveket, amelyek az ország társadalomfejlődését kifejező tér- és társadalomszerkezeti reformokat képviselnek, s amelyek akár a jelenbeli társadalmi tervezés számára is impulzusokat adhatnak (vö. Faragó 2006; Enyedi 2010; Miklóssy 2011).

Jegyzetek

- 1 Erdei Ferenc második világháború előtti felfogásának részletes ismertetését és a megközelítés bírálását két korábbi munkámban (Bognár 2010, 2011) végeztem el. Ezek a kötetek a fentiek mellett tüzetesen foglalkoznak Erdei kortárs bírálójának (pl. Mendöl Tibor) felfogásával, illetve az alföldi tanyás mezővárosokra alapozott koncepció későbbi recepciójával is.
- 2 Ennek fontosságát jól jelzi, hogy a két háború közötti korszakban a falusi társadalom olyannyira elkülönült a városi társadalomtól, hogy a népi szociográfusok a paraszti tömb helyzetére gyakran használták az „altársadalom” fogalmát, mintegy megjelenítve a térben is elkülönülő tömbök eltérő társadalmi pozícióját.
- 3 Erdeinek a kommunistákkal való szövetségéről és az ötvenes évekbeli szerepvállalásáról lásd részletesebben egy újabb elemzésemet (Bognár 2022). Ez a tanulmány nyomon követi Erdei ötvenes évekbeli munkásságát, taglalja a mezőgazdaság kommunista átszervezésében való részvételét, továbbá a Nagy Imre köréhez kapcsolódó tevékenységét.
- 4 E tekintetben Erdei és Bibó némileg különböző koncepciója a magyar társadalomfejlődés sajátosságairól (Erdei 1943a, b, 1976; Bibó 1981, 1982) teljes mértékben azonos következtetésre jut.
- 5 Erdei korábban a központ és a tanya kapcsolatát emelte ki, míg itt elemzett munkájában város és vidék kapcsolatát hangsúlyozza. A megváltozott fogalomhasználat ellenére egyaránt központ és vonzáskörzetének szerves viszonyát kívánja bemutatni. (Erdei háború előtti munkásságával kapcsolatban lásd részletesebben Bognár 2005).

Irodalom

- Bácskai V., Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bácskai V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bartha Á. (2013): Közéltetések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 5., 92-101.
- Bartha Á. (2018): A „nagy szociográfiai” válságképe. In: Tóth P. P. (szerk.): *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 107-121.
- Bartha Á. (2019): Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén. A népi szociográfia és a korabeli falukutatás. *Hitel*, 2., 105-120.
- Belényi Gy. (1991): Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon 1950-1952. In: Serfőző L. (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica Tomus XCIII*, Szeged, 27-46.
- Belényi Gy. (1995): A Bibó-Erdei kapcsolat és a városmegyes reformterv. *Tiszatáj*, 3., 54-58.
- Bibó I. (1940): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány*, 4., 503-516.
- Bibó I. (1973): Tanya és modernizáció. A tanya kérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanya-konceptiója. *Valóság*, 12., 35-40.
- Bibó I. (1981): Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: Tóth J. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 1*. EPMSZ, Bern, 255-286.
- Bibó I. (1982): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Tóth J. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 2*. EPMSZ, Bern, 351-362.
- Bibó I. (1983a): A magyar közigazgatásról I-II. In: Tóth J. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3*. EPMSZ, Bern, 648-664.
- Bibó I. (1983b): A magyar közigazgatási reform problémái. In: Tóth J. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3*. EPMSZ, Bern, 673-694.
- Bibó I., Erdei F. (1983): A magyar közigazgatás reformja. In: Tóth J. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái 3*. EPMSZ, Bern, 695-701.
- Bognár B. (2005): A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városzociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle*, 2., 40-56.
- Bognár B. (2006): A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettősége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *AETAS*, 1., 47-62.
- Bognár B. (2008): A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettősége Erdei Ferenc Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle*, 1-4., 277-294.
- Bognár B. (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest
- Bognár B. (2011): *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931-1944) társadalomszemléletéről*. Loisir, Budapest
- Bognár B. (2012): *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadikút képviselői*. Loisir, Budapest
- Bognár B. (2022): Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig. Erdei Ferenc útja a Város és vidéke szociográfiáig. (megjelenés alatt)
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvésről*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Braudel, F. (1972): *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. Századok, 4-5., 988-1012.
- Enyedi Gy. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 398-405.
- Erdei F. (1937): *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe III. Magyarország felfedezése*. Athenaeum, Budapest
- Erdei F. (1939): *Magyar város*. Athenaeum, Budapest
- Erdei F. (1940): *Magyar falu*. Athenaeum, Budapest
- Erdei F. (1941): *A magyar paraszttársadalom. Magyarságismeret 5*. Franklin, Budapest
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Athenaeum, Budapest

- Erdei F. (1943a): A magyar társadalom. In: Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszélésorozata. Magyar Élet, Budapest, 12–36.
- Erdei F. (1943b): A paraszti társadalom. In: Bartucz L. (szerk.): *A magyar nép. /A művelődés könyvtára 9.* Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 114–135.
- Erdei F. (1946): A szövetkezeti mozgalom és a földművelésszövetkezetek. *Fórum*, 2., 164–177.
- Erdei F. (1954): A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle*, 8–9., 676–707.
- Erdei F. (1959a): Előszó. In: Wheeler, G. W.: *Az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasága.* Kossuth Kiadó, Budapest, 5–10.
- Erdei F. (1959b): A „családi farm” a jelenkori tőkés mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 2., 128–146.
- Erdei F. (1961): A mezőgazdaság jelenkori fejlődésének főbb jellemzői. *Valóság*, 2., 12–19.
- Erdei F. (1964): Ajánlás az olvasóknak. In: Komló L. (szerk.): *Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi úti-napló.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 11–13.
- Erdei F. (1967a): Élelmezés és mezőgazdaság. *Kortárs*, 6., 973–983.
- Erdei F. (1967b): *A mezőgazdaság helye a nap alatt.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdei F. (1967c): A háztáji és a kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. *Tudomány és Mezőgazdaság*, 3., 1–8.
- Erdei F. (1968): A szövetkezetek elméleti kérdései. *Valóság*, 2., 27–39.
- Erdei F. (1969): A mezőgazdasági termelőszövetkezetek néhány társadalmi kérdése. *Valóság*, 2., 74–89.
- Erdei F. (1971): *Város és vidéke.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 4., 23–53. 5., 36–58.
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102. <https://doi.org/10.17649/TET.20.2.1055>
- Gerschenkron, A. (1984): *A gazdasági elmaradottság történeti távlatból.* Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest
- Giddens, A. (1995): *Die Konstitution der Gesellschaft.* Campus, Frankfurt am Main – New York
- Gyarmati Gy. (1979): Erdei Ferenc: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. *Szociológia*, 1., 93–97.
- Huszár T. (2005): *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról.* Corvina, Budapest
- Huszár T. (2012): *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz.* Corvina, Budapest
- Karácsony A. (2005): A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. *Századvég*, 10., 69–104.
- Knoblauch, H., Löw, M. (2017): On the spatial re-figuration of the social world. *Sociologica. Italian Journal of Sociology Online* 2. maggio-agosto. DOI:10.2383/88197
- Knoblauch, H., Löw M. (2020): The Re-Figuration of Spaces and Refigured Modernity: Concept and Diagnosis. *Historical Social Research* 45., 263–292. <https://doi.org/10.12759/hsr.45.2020.2.263-292>
- Kornai J. (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Heti Világgazdaság Kiadói RT, Budapest
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space.* Basil Blackwell, Oxford
- Löw, M. (2001): *Raumsoziologie.* Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Miklóssy E. (2011): „Város és vidéke.” Erdei Ferenc és Bibó István területi-társadalomszervezési elgondolásairól. *Területi Statisztika*, 5., 511–529.
- Némédi D. (1983): A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság*, 5., 278–283.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia 1930–1938.* Gondolat Kiadó, Budapest
- Papp I. (2010): Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Sipos L. (szerk.): *Magyar agrárpolitikusk a XIX. és a XX. században.* Napvilág Kiadó, Budapest, 248–292.
- Papp I. (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990.* Jaffa Kiadó, Budapest
- Schmid, Ch. (2005): *Stadt, Raum und Gesellschaft. Henri Lefebvre und die Theorie der Produktion des Raumes.* Franz Steiner, Stuttgart
- Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographics.* Verso, London – New York
- Soja, E. W. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places.* Blackwell, Oxford

- Varga Zs. (2010): Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: Sipos L. (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 223-247.
- Varga Zs. (2013): *Az agrárlobbi tüdőklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Varga Zs. (2018): Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából. In: Lukács I., Majoros I. (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok, 20. század*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest, 391-404.